

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477)

Олександр Терещенко

„СТРІЛЬЦІ” ДАВНЬОРУСЬКИХ ЛІТОПИСІВ

У статті розглядаються час та обставини появи терміну “стрільці” на сторінках давньоруських літописів; розкривається смислове навантаження терміну та регіональні особливості його вживання. На матеріалі писемних джерел подається короткий нарис історії військових формувань кінних лучників у воєнних кампаніях давньоруських князівств XI-XIII ст.

Для слов'янських народів лук і стріли були традиційною, відомою впродовж багатьох століть зброєю. Про це свідчать як археологічні, так і писемні джерела. Вістря сріл не є чимось рідкісним та надзвичайним з-поміж слов'яно-руських старожитностей доби формування державності¹. Про те, наскільки звичними речами у тогочасному суспільстві були лук та стріли, говорить уже навіть той факт, що даний різновид метальної зброї був покладений в основу виміру відстаней на місцевості: існувала міра відстані – „стреліще”². Враховуючи ж велику роль, яку грали лучники (арбалетники) у середньовічних війнах, не маємо дивуватись, що у військах домонгольської Русі існували специфічні загони воїнів-лучників. Літописи називають цей рід військ „стрільці”. Із семантики терміну та з літописних свідчень впливає і основна характеристика стрільців – ведення бойових дій за допомогою зброї дистанційного бою. З одного боку, поява стрільців у давньоруських військах є справою природною, що впливає з самої логіки середньовічних воєн, з іншого – писемні джерела спонукають до глибшого аналізу зазначеного явища.

По-перше, впадає у вічі момент появи терміну на сторінках літописів: найдавніший випадок використання слова „стрільці” відноситься до 1093 р. в оповіді про битву руських князів Святополка Ізяславича, Володимира та Ростислава Всеволодовичів з половцями на річці Стугні³. І це при тому, що факти використання русичами луків та стріл в умовах війни фіксуються ще з X ст. Згадаємо, війська русичів активно використовували стрілецьку зброю під час походу Ігоря на Візантію у 941 р.⁴ та під час балканської кампанії Святослава у боях за Преславу та Доростол⁵. У договорі Ігоря з ромеями стріли згадані одразу після щитів та мечів як зброя вищої кари за порушення умов договору⁶.

Факт такої пізньої (у порівнянні з моментом освоєння слов'янами лука та стріл) появи терміну „стрільці” можна було б вважати випадковістю, якби не інші, пов'язані з цією назвою, спостереження.

© Терещенко Олександр Вікторович – аспірант кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка

Під 1093 роком не лише фіксується поява стрільців. Битва на Стугні – це перша у вітчизняних джерелах згадка про використання лучників у сформованих бойових загонах. До цього моменту не зустрічаємо жодної згадки про лучників в умовах боїв на відкритих ландшафтах. Візантійські автори VI-VII ст. майже одногласно вказують на обмежене використання цієї зброї слов'янами у війнах з імперією, не всі з них взагалі згадують лук та стріли у переліку слов'янського озброєння⁷. В повідомленнях про похід 941 р. ясно сказано, що Ігореві вояки стріляли здебільшого у мирне населення або по нечисленних військових загонах місцевої охорони. Про участь лучників у польових боях з регулярною армією греків – ані слова. Подібна ситуація повторюється і при описі подій уособиць під 1016, 1019 та 1024 рр.⁸ Відомостям давньоруських літописів співзвучні й свідчення іноземців. Ібн-Міскавейх досить докладно описує зброю русів: це спис, щит, меч, дубина та щось схоже на кинджал (імовірно, йдеться про скрамосакс) – лук та стріли не згадані⁹. Згідно з даними Льва Діакона, русичі активно користувалися луком та стрілами *зі стін* Преслави та Доростола, відбиваючи приступи ромеїв, але до моменту вирішальної битви під Доростолом Діакон жодного разу не згадує лук та стріли у боях *під стінами*¹⁰. Причина виводу лучників на поле перед містом стає зрозумілою в контексті згадок про кавалерію русичів. Ібн-Міскавейх згадує про піший характер руського війська¹¹. В ході розповіді неодноразово говорить про незвичність русів до бою у кінному порядку і Лев Діакон¹². Лише остання, вирішальна битва змусила Святослава ввестися в дію абсолютно всі наявні засоби – тож на полі бою і з'явився нашвидкуруч зібраний загін кінноти, який, тим не менше, не зміг кардинально вплинути на хід подій. Імовірно, вихід лучників так само був ще однією „соломинкою”, за яку хапалися русичі, намагаючись врятувати становище.

Змальована тут картина може здатися надуманою: мовляв, відсутність (обмеженість) згадок про лучників пояснюється не унікальністю, а звичністю даного явища. І неувага літописців до їхньої участі в бою – від того, що сучасникам присутність лучників на війні здавалася самоочевидною, не вартою окремої згадки. Однак заперечимо, що Лев Діакон досить уважний до подробиць військового характеру: зокрема, він фіксує використання метальної зброї під час штурмів міст, участь візантійських лучників у польових діях, нелюбов русичів до ведення бою верхи тощо. Тож, на нашу думку, цілком можна довіряти автору у питаннях тактики русів під час балканської кампанії.

Загалом можна стверджувати, що в руських арміях середини X ст. не існувало окремих формувань лучників, здатних в умовах бою на відкритих ландшафтах взаємодіяти з піхотою і виконувати конкретні тактичні завдання.

Історія тогочасної Західної Європи, здається, так само не знає окремих стрілецьких загонів, принаймні, до епохи хрестових походів.

Використання метальної зброї при захисті укріплень зафіксовано протягом мало не всього довогнепального періоду в історії Старого Світу. Але піший лучник ефективний лише у випадках оборони або раптових нападів із засідок. Можна навести кілька показових прикладів з європейської історії. Під час завоювання Уельсу англійське рицарство наштовхнулося на нетрадиційні, „нешляхетні” методи ведення війни. Замість звичних масштабних битв та поєдинків англійці зустріли партизанську війну, під час якої валлійці, користуючись умовами малопроехідної місцевості, чи не вперше у Західній Європі продемонстрували можливість перемоги пішого війська над професійною важкою кавалерією. До речі, саме від валлійців англійці запозичили великий лук, за допомогою якого вдалося згодом виграти етапні битви Сторічної війни: Кресі, Пуатьє, Азенкур. Але навіть у цих, тріумфальних для європейських піших лучників, битвах англійці розпочинали бій з оборонних позицій. Вони займали стратегічно вигідну позицію і, користуючись погодними та ландшафтними умовами, розстрілювали атаки французьких рицарів.

Давньоруська військова машина часів балканської війни ще не була

приспосована до складних маніпуляцій особовим складом, не існувало самого поділу війська на окремі тактичні одиниці. У будь-якому випадку, такий висновок витікає з наявних джерел. Оптимальним бойовим порядком, придатним для ведення бою і з пішим, і з кінним супротивником, стала „стіна” (давньоруський варіант фаланги), яка значною мірою відповідала і суто військовим, і психологічним вимогам, забезпечуючи необхідні міць та міцність на полі бою¹³. За умов, коли великі армії набиралися лише на час походів і, значною мірою, з ополченців, не звиклих до суворої дисципліни, говорити про поділ за родами військ і пов'язану з цим організацію командування та підготовки не доводиться.

Ситуація геть змінюється, коли мова йде про кінних лучників, яскраві приклади застосування яких дали численні кочові народи.

Власне кажучи, саме з кінними лучниками і пов'язана перша згадка про давньоруських стрільців. У повідомленні про Стугненську битву термін використано по відношенню як до половецьких, так і до руських вояків¹⁴. Те, що половецькі стрільці – неодмінно кіннотники, випливає з факту традиційності у кочовому середовищі кінного війська. Оскільки один і той же термін використано для позначення загонів протидіючих військ, можемо припустити, що і смислове навантаження слова однакове для половецьких і для руських загонів: стрільці – лучники-кавалеристи. Описовою підтверджується таке розуміння літописної статті і обставинами, у яких битва відбулася. Це був цілеспрямований похід у степове прикордоння з метою дати генеральний бій і відігнати половців подалі від порубіжжя. Агресивний характер заходу диктував і умови його підготовки та проведення. Запорукою успіху мала стати кавалерія, здатна протистояти кочовикам. У випадку затягування битви чи відступу половців піші лучники не могли б переслідувати ворожу та підтримувати власну кінноту. Тож цілком вірогідно, що руські лучники (або певна їх частина) у Стугненській битві виступали як кавалерія.

Але навіть якщо у випадку з битвою на Стугні таке припущення хибне, то загалом для домонгольської доби складається враження, що терміном „стрільці” на Русі позначалися саме кінні лучники. За період з 1093 по 1232 рр. (останній домонгольський випадок використання терміну) стрільці згадані до 30 разів. У переважній більшості випадків прямо чи опосередковано можна простежити вказівки на кіннотність цього роду військ. І навпаки, є свідчення, що піхотинців стрільцями не називали. Під час облоги Луцька 1149 р. назується ворогу „**пешци вышедше из города и стреляющися**”¹⁵. Аналогічний випадок зафіксовано і три роки по тому під час облоги Чернігова військами Юрія Долгорукого та Святослава Ольговича: Андрій, син Долгорукого, рушив битися з тими, хто „**вышедши пешим из города стрелятця**”¹⁶. Піші лучники стрільцями не названі – вони просто „пешци”.

Те, що стрільці давньоруських літописів – це кінні лучники, зрозуміло. Спробуємо тепер з'ясувати особливості тактичного використання цього роду військ.

Практично в усіх випадках стрільці – війська першого ешелону. Вони завжди складають авангард війська і виконують пов'язані з такою роллю функції. Найчастіше розпочинають битву, проводячи обстріл військ противника. Так було 1093 р. на Стугні, 1097 р. – під Перемишлем¹⁷, 1148 р. – під Любечем¹⁸, 1149 р. – під Переяславом¹⁹, 1150 р. – на р. Ольшаниці²⁰, 1151 р. – на Либіді²¹, 1154 р. – на Сулі²², 1176 р. – під Володимиром²³, 1177 р. – на Липиці²⁴ тощо. Галицько-Волинське літописання наводить приклади, коли на марші стрільців розміщували на флангах²⁵ або в авангарді і на флангах²⁶. У випадках, коли стрільці відривалися далеко вперед від основних сил, вони цілком були здатні і на самостійні дії. Хоча, здається, такі ситуації для домонгольської доби не були типовими. Принаймні перша і чи не єдина недвозначна згадка про це пов'язана з битвою на Калці: „**и оустретоша Татарове полкы Роускыя. Стрелци же роускыи победиша и и гнаша в поле далеце секоуще и взяше скоты их**”²⁷. Тут для нас важливою є ще й вказівка на склад екіпіровки стрільця. З даного повідомлення випливає, що, окрім металевих

зброї, на озброєнні стрільців була і клинкова чи короткодревкова зброя (русичі посікли татар). Іншу вказівку на комплект стрілецького озброєння зустрічаємо під 1186 р. під час бою Ігоря Новгород-Сіверського з половцями. Згідно з Лаврентіївським літописом, половецькі стрільці в очікуванні своїх головних сил упродовж трьох днів утримували русичів і не підпускали їх до річки – джерела води. Билися половці, „**копни ся не снимили**”. Суть цієї фрази стає зрозумілою в контексті військової історії євразійських кіннотників. Так, Мавркії²⁸, описуючи сучасних йому кочовиків Північного Причорномор'я, свідчить: багато хто зі степовиків мав у бою лук зі стрілами та списа, що носився за плечима. В залежності від ситуації воїн міг почергово користуватися то одним, то іншим. Середньоазійські джерела монгольської доби містять зображення вояків, екіпірованих щитом, шаблею, луком зі стрілами та списом – до переходу на рукопашний бій спис утримувався за допомогою ремінних петель на нозі та плечі кавалериста²⁹; подібний спосіб носіння списа дожив до XIX ст. і був неодноразово зафіксований тогочасними художниками³⁰. Тож нічого дивного, що й половці використовували той же спосіб застосування списа, а вираз „не знімаючи списів” означає, що половці вели дистанційний обстріл і не вступали у рукопашний бій. На нашу думку, подібний комплекс озброєння мали і давньоруські стрільці. Чому ми вважаємо правомірним переносити цю половецьку реалію на руських стрільців? Тому що їхніми прототипами стали саме степові воїни, про що свідчать і логіка розвитку військових контактів між Руссю та кочовиками, і письмові джерела.

У цьому контексті багато дає географія використання терміну. Він відсутній у Новгородському Першому літопису. У Лаврентіївському літопису стрільці згадані 9 разів (за період з 1093 по 1223 рр.), 8 з яких пов'язані з подіями у Південній Русі³¹ і лише один – з подіями на Північному Сході (Липецька битва 1177 р.³²). Статистика Іпатіївського літопису значно багатша: на його сторінках починаючи з 1093 р. термін вжитий близько 26 разів (востаннє – під 1256 р.) і завжди – у зв'язку з подіями на Півдні та Південному Заході³³. Така статистика є свідченням південного походження терміну „стрільці”. Сам собою напрашується висновок про те, що загони стрільців створювалися як ефективна противага мобільній кінноті кочовиків, війни з якими стали нормальним проявом культурного обміну між степовою та осідлою цивілізаціями. Тож цілком логічно, що і зброю, і тактику руські стрільці запозичили у половців та адаптували до особливостей вітчизняної військової системи.

Тепер спробуємо зробити деякі припущення щодо соціального та етнічного складу стрілецьких загонів. Стрільці – кінні лучники, здатні до бою так само і древковою, і клинковою зброєю. Це бійці першої лінії під час битви і авангардний загін під час маршу. Така універсальність може досягатися лише за умов постійних тренувань та відповідного матеріального забезпечення. Тож одразу робимо висновок про приналежність стрільців до дружинного прошарку. Зазвичай стрільців бачимо на стадії зав'язки бою, після початку рукопашної літописець про них забуває і переносить увагу читача на представників князівсько-боярської еліти, нерідко називаючи їх поіменно. Така неувага до стрільців свідчить про їхній другорядний по відношенню до боярства статус, тобто можемо впевнено визначити стрільців як представників молодшої дружини. Аргументи „за” є і в джерелах. Під час нашестя половців на Переяславщину 1149 р. князь Ізяслав Київський „**Черныя Кловоуки и молодь свою пүститга напередь до Переяславля**”. Трохи нижче цей загін названо стрільцями: „**пришедши же стрелци от Изяслава и от Ростислава и възвнша ратныа от города**”³⁴. Ми схильні, принаймні у даному випадку, вважати поняття „молодь” та „молодша дружина” синонімами. Відповідно, визначення соціального статусу стрільців як молодших дружинників здається незаперечним.

Як видно зі щойно наведених цитат, київські князі до ролі стрільців залучали і кочовиків-федератів, можливо, навіть використовуючи їх у спільних з русичами загонах. Так, 1151 р. київська коаліція на озері Малий Рутець, бачачи відступ військ Юрія Долгорукого, „**пүстиша по нүх стрелци своя Черныя Кловоуки и**

Русь”³⁵. Подібний випадок зафіксовано і під 1190 р.: „поскочиша стрелци Руськыи и Чернии Клобуци”³⁶. Враховуючи численні свідчення літопису про спільні дії Києва та чорних клобуків, можемо впевнено говорити, що такі русько-чорноклобуцькі загоны на південному порубіжжі не були рідкісним явищем.

Вище ми вже згадували про відсутність терміну „стрільці” у Новгородському Першому літопису. У зв’язку з цим слід зазначити, що єдиним місцем у даному джерелі, де в описі битв XI-XIII ст. згадується використання лука та стріл, є розповідь про взяття Константинополя хрестоносцями 1204 р. Для давньоруського ареалу подібні згадки відсутні. На цьому ґрунті можна було б зробити висновок про нерозвиненість військово-стрілецької справи на теренах Новгородщини, якби не відомості Лівонської римованої хроніки. Орденовський хроніст кілька разів звертає увагу на велику кількість лучників у військах Пскова, Суздаля та Новгороду³⁷. Тому не можна заперечувати існування загонів кінних лучників у зазначеному регіоні. Але, оскільки метою нашої роботи є розкриття смислового навантаження південноруського терміну „стрільці”, а не історія використання лука та стріл на теренах усієї Русі, розгляд реалій північних князівств виходить за рамки даного дослідження.

Отже, можна зробити такі висновки.

До появи вітчизняної професійної кавалерії давньоруські лучники не відігравали якоїсь помітної ролі у польових боях. Лук та стріли були зброєю облог, засідок, а найширше застосування мали, ймовірно, під час полювання. Зміна ситуації спостерігається з другої половини XI ст., коли домінуючою силою у війську стає кіннота, а на південних рубежах держави з’являються половецькі племена. Момент першої фіксації стрільців літописцями (1093 р.) змальовує їх вже сформованими загонами. Стрільці набиралися з молодшої дружини і являли собою мобільні загоны кіннотників, озброєних як для дистанційного, так і для рукопашного бою. Образом-прототипом для них могли стати кочові воїни південних степів. Київські князі залучали до такої служби не лише місцеві, слов’янські контингенти, а й залежних від них чорних клобуків. Лучники-піхотинці під визначення „стрільці” не підпадали, можливо, через свою неналежність до дружинного прошарку. Термін має південноруське походження і жодного разу не вжитий у відомому сучасній науці новгородському літописанні. У володимиро-суздальському літописанні термін „стрільці” – теж рідкісне явище. У той же час дослідження регіональних особливостей давньоруських військових систем сприятиме глибшому розумінню не лише воєнної, але також соціальної, культурної та етнічної історії Давньої Русі. У цьому контексті характер стрілецьких формувань на теренах Північної та Північно-Східної Русі заслуговує на окрему наукову розвідку.

1. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие: лук и стрелы, самострел VIII-XIV вв. // САИ. – Вып. Е1-36. – М.: Наука, 1966. – С. 35 – 48, 109 – 116.

2. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т. I. – М.: Языки русской культуры, 1997 (Далі – Лавр.). – Стб. 109 („и ста Володимеръ в имени дали града стрелнице едено”), 384 („не дошедше стрелница оудниго...”); Ипатьевская летопись. // ПСРЛ. – Т. II. – М.: Языки русской культуры, 1998 (Далі – Ипат.). – Стб. 95 („и ста Володимеръ в имени вдале града стрелнице единого”).

3. Лавр. – Стб. 220; Ипат. – Стб. 211.

4. Лавр. – Стб. 44; Ипат. – Стб. 33.

5. Лев Диакон. История. – М.: Наука, 1988. – С. 71, 80; Иоанн Скилица. О войне с Русью // Лев Диакон. История. – М.: Наука, 1988. – С. 125.

6. Лавр. – Стб. 48.

7. Шувалов П.В. Оружие ранних славян // Культурные трансформации и взаимодействия в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2004. – С. 254 – 260; Стратегикон Маврикия. – СПб.: Алетейя, 2004. – С. 190 – 191.

8. Лавр. – Стб. 142, 144, 148. Ипат. – Стб. 129, 131 – 132, 135 – 136.

9. Ибн-Мискавейх о походе русов на Бердаа в 943-944 гг. // „Откуда есть пошла русская земля...” – Т. II. – М.: Молодая гвардия, 1986. – С. 576 – 578.

10. Лев Диакон. Вказ. праця. – С. 44, 57 – 59, 70 – 82.
11. Ибн-Мискавейх... – Там само.
12. Лев Диакон. Вказ. праця. – С. 70, 74, 75.
13. Терещенко О.В. Піхота та кавалерія у військах Давньої Русі X-XI ст. // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX-XI ст.). – Чернівці: Сіверянська думка, 2006 – С. 187 – 191.
14. Лавр. – Стб. 220; Ипат. – Стб. 211.
15. Лавр. – Стб. 324, Ипат. – Стб. 389.
16. Лавр. – Стб. 339, Ипат. – Стб. 457.
17. Лавр. – Стб. 271, Ипат. – Стб. 246.
18. Ипат. – Стб. 361.
19. Ипат. – Стб. 381.
20. Ипат. – Стб. 401.
21. Лавр. – Стб. 332.
22. Лавр. – Стб. 343.
23. Лавр. – Стб. 376.
24. Лавр. – Стб. 381.
25. Ипат. – Стб. 813, під 1251 р.
26. Ипат. – Стб. 831 – 832, під 1256 р.
27. Ипат. – Стб. 743.
28. Стратегикон Маврикия. – С. 186.
29. Горелик М.В. Армии монголо-татар X-XIV вв. Военное искусство, снаряжение, оружие. – М.: Восточный горизонт, 2002. – С. 71, 73.
30. Валькович А. Лейб-казакам к Первомаю. Новые сведения о мундире гвардейских казаков в эпоху Отечественной войны // Цейхгауз. – 2006. – № 23. – С. 23 – 25.
31. Лавр. – Стб. 220, 327, 331 – 332, 343, 360, 376, 398, 507.
32. Лавр. – Стб. 381.
33. Ипат. 211, 331, 361, 378, 379, 381, 401, 436, 474, 558, 575 – 576, 601, 632, 639 – 640, 671 – 672, 725, 742 – 744, 756, 768.
34. Ипат. – Стб. 379.
35. Ипат. – С. 436.
36. Ипат. – С. 671 – 672.
37. Старшая ливонская рифмованная хроника // Ледовое побоище 1242 г. Труды комплексной экспедиции по уточнению места Ледового побоища. – М. – Л.: Наука, 1966 – С. 2110, 2215 – 2216, 2241 – 2245. Про те, що це саме лучники, а не арбалетники – С. 217.

В статье рассматриваются время и обстоятельства появления термина “стрельцы” на страницах древнерусских летописей; раскрывается смысловая нагрузка термина и региональные особенности его употребления. На материале письменных источников даётся краткий очерк истории формирования конных лучников в военных кампаниях древнерусских княжеств XI-XIII вв.

The article deals with the time and circumstances of the appearance of the term “striltsy” in the annals of Ancient Rus; the author investigates the semantic sense of this term and local peculiarities of its usage. Using the materials of the written sources, the author gives brief essay of the history of the units of mounted archers at the military campaigns of Ancient Rus principalities from XI to XIII century.